

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЇВЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОЇ ВІЙНИ 1812 Р.

У статті розглянуто соціально-економічний розвиток Київської губернії напередодні війни 1812 р. та внесок регіону у перемогу над Наполеоном.

Ключові слова: Київська губернія, сільське господарство, тваринництво, податки.

Обрана для дослідження проблема є актуальною, оскільки в 2012 році виповнилось 200 р. з часу завершення російсько-французької війни 1812 р., яка мала значний вплив і на українські землі.

Соціально-економічне становище окремих губерній напередодні та після війни 1812 р. не було предметом спеціальних досліджень, хоча проблемам війни в цілому присвячене значне коло наукових праць, а саме дослідження Б. Абаліхіна, І. Гуржія, Б. Миронова [1, 4, 7].

Вторгнення армії Наполеона у ніч на 12 (22 червня) 1812 р. у межі Російської імперії пробудило в українського населення глибокі патріотичні почуття. Хоча як тяжко жилося людям, але вони готові були захищати Батьківщину. Молодь Київщини, як і інших українських міст, горіла бажанням потрапити в діючу армію і в боях довести свій патріотизм. За розпорядженням уряду почалось формування добровільних козацьких полків та інших військових загонів. Населення зустріло це розпорядження з ентузіазмом, сподіваючись після війни дістати за заслуги полегшення в житті, а то й відновлення козацьких прав. Першими сформували чотири козацькі полки в Київській та Подільській губерніях, над якими нависла безпосередня загроза вторгнення французьких військ. Крім них було створено кілька військових підрозділів з лісних сторожів Київської та інших губерній.

Після указу Олександра I від 6 липня швидкими темпами почало створюватися і земське ополчення. У добровольці виявила бажання записатися величезна кількість як кріпаків, так і державних селян з різних місцевостей України, в тому числі і з Київщини. Це стурбувало уряд і поміщиків, які не бажали втрачати основне джерело прибутків. Тому уряд дав дозвіл на створення земського ополчення тільки в губерніях, які знаходилися в безпосередній близькості до театру воєнних дій. На Київському напрямку воєнні дії спочатку не велися. У липні французькі війська спробували оволодіти Києвом з півночі і їхні передові частини з Південної Білорусії та Смоленської губернії проникли на територію Київщини та Чернігівщини. Шлях дальшого просування противника перетнули українські добровольці. Ратники і козаки утворили так званий кордонний цеп, який прикривав північні райони України з великими запасами продовольства, фуражу, а також пороху на Шосткінському пороховому заводі.

У такій складній військовій обстановці соціально-економічний розвиток Київщини мав надзвичайне значення. У перші десятиліття XIX століття істотні зміни відбулися як у феодалній власності на землю, так і в землеволодінні селян, міщан та інших верств населення. Як і раніше феодална земельна власність зростала, з одного боку, за рахунок освоєння цілинних та занедбаних земель, з іншого – шляхом скупки і захоплення ділянок у селян та сільської бідноти. Так, у першій чверті XIX ст. у Київській губернії на 100 тис. десятин землі припадало 50,940 десятин зораної землі [9, с. 21].

Поміщики стали оцінювати свої господарства не тільки за кількістю кріпосного населення в ньому, але і в залежності від якості ґрунту, розуміючи яку велику цінність має земля. Розподіл землі між поміщицькими господарствами був нерівномірним. В одних господарствах розмір земельної площі обмежувався сотнями і навіть десятками десятин, а в інших досягав десятків і сотень тисяч десятин [2, с. 219]. Так, наприклад, графам Браницьким належало до 300 тис. десятин, а князю Лопухіну – 100 тис. десятин, у той час, коли на кожного дрібного поміщика припадало в середньому до 235 десятин орної землі [3, с. 13]. До середини XIX ст. 1266 поміщиків Київської губернії володіли 3 631 139 десятинами землі, тобто площею, більшою ніж 3/4 усього простору губернії [4, с. 53-54]. Характерною рисою місцевого

поміщицького землеволодіння була наявність великих латифундій. Розглядаючи дані про поміщицькі землеволодіння, необхідно врахувати ту обставину, що тут значного поширення набувало здавання маєтків в оренду. Власники великих латифундій часто самі не вели господарство, а подрібнювали його на окремі фільварки й віддавали в оренду іншим поміщикам – посессорам. Так, граф Потоцький здав в оренду юнкеру Реусому село Родзивилівку, а «сам потім платив борги іншим кредиторам» [5, арк. 38]. Інколи орендатори влаштовували цілі хутори і обробляли землю за допомогою бездомних селян, найманих робітників. Селяни продавали свою робочу силу в обмін на засоби для підтримання свого господарства і сім'ї. На такі роботи наймали і селян, які мали засоби виробництва, землю, робочу худобу. Вони розглядали працю в орендних маєтках як промисел. Поміщикам належали не тільки села, а також містечка й цілі міста.

Крім поміщиків, згідно указу Олександра I від 12 грудня 1801 р., право на купівлю і володіння землею отримали купці, державні й удільні селяни (поміщицькі селяни одержали таке право в 1848 році) [8, № 20075]. Про користування цим правом свідчить, зокрема, рапорт «Його величності Панові Таємному Раднику Київському Цивільному губернатору різних орденів кавалеру Петру Прокоповичу Панкратьєву», у якому зазначається, що з 15 грудня 1807 року по 1808 рік було укладено ряд договорів купецтвом, міщанством і відпущеними людьми про покупку землі [5, 1808, спр. 2160]. У судових актах Сквирського повітового суду зазначено, що 18 лютого 1808 року шляхтич Андрій Вислоухий купив у шляхтича Ігнатія Лозинського частину землі, за яку дав 100 золотих сріблом [5, 1808, спр. 2160]. Інша купча датована 16 травня 1808 р. й значиться за № 228. У ній йдеться про придбання частини землі шляхтичем Андрієм Квашневичем у сквирського міщанина Григорія Козака (у м. Сквирі) [5, 1808, спр. 2160]. Із витягів Махновського повітового суду випливає, що землю довжиною в 50, а шириною в 20 сажнів в м. Махновці в липні 1808 р. купили махновський скарбник Єрьомнін і махновський фабрикант Готліб Шуберт [5, 1808, спр. 2160]. 20 лютого 1803 р. царем виданий ще один указ про вільних хліборобів, який передбачав звільнення кріпосних селян на волю за викуп з землею цілими селами, або окремими сім'ями за спільною угодою селянина з поміщиком [8, №20104]. Намір уряду полягав у тому, щоб надати поміщикам можливість віддавати свої землі або продавати за найвигіднішими цінами не лише в чужі руки, а й власним селянам, якщо поміщик вбачав у цьому користь. Однією із умов, поставлених законом 1803 р., був розподіл землі, яка надходить у власність селян на окремі ділянки, порушуючи тим самим общинне землеволодіння. Але у більшості випадків земля не була поділена між селянами на ділянки і закон не мав такого руйнівного впливу на общинне землеволодіння. У законі йшлося й про те, що селяни свою землю можуть продавати, закладати, залишати у спадщину, але вони не повинні ділити її на ділянки менші 8 десятин. Однак уряд допускав звільнення селян із меншими ділянками. Хоч переважна частина землі не могла ще стати об'єктом купівлі-продажу, все ж у перші десятиліття XIX століття була деякою мірою підірвана монополія дворянства на земельну власність.

Розвиток земельної власності призвів до відповідних зрушень у структурі феодальної ренти. Напередодні війни 1812 р. регулярною була дводенна панщина з чітко регламентованими «уроками».

Під час польових робіт мала місце і щоденна панщина. Дедалі частіше вона поєднувалася з натуральним і грошовим податками. Поміщик визначав, скільки днів на тиждень повинен працювати кожен дім і яку кількість данини (грішми, хлібом, бджільми, вівцями) мусить здати йому через рік. Як правило, для роботи поміщик встановлював два дні. До цієї норми додавався і чинш – грошовий податок, який сплачували «по 2 карбованці – одиничний, по 3 – парний», плуговий – по 6 карбованців від господарства. Крім того, селяни давали десятку вівцю або гроші, від бджіл – десятий вулик або ж за нього сплачували гроші [13, арк. 43в-5]. Особливо в період воєнних дій селяни-кріпаки мусили виконувати ще й лісові, транспортні, грабарські, вартові та інші роботи. Більш повну картину про повинності, які відбували жителі Київської губернії дає «Табель про повинності, які відправляли мешканці Київської губернії з приблизним відрахуванням за місцевими цінами на повну суму за 1806 р.» в якому вказані щорічні і тимчасові роботи селян у повітах [10, арк. 180]. Документи свідчать, що від неділі до неділі працювали мешканці села Яблунівки Липовецького повіту [11, арк. 9].

Після війни 1812 р. при формальному дотриманні дводенної або триденної панщини поміщики широко почали застосовувати урочну систему, даючи селянам на день такі «уроки», які ледве можна було виконати за два, навіть за три дні. Невиконання урочних робіт вело, в свою чергу, до щоденної панщини. З приводу цього досить характерним є лист малоросійського генерал-губернатора князя М.Г. Рєпіна від 16 червня 1818 р., адресований Олександрю І: «Уроки їм (селянам) даються самочинно і часто від селянина вимагають зверх його сили, він не встигає виконати призначене в панські дні і змушений використовувати для цього частину часу, яка йому належить» [4, с. 77].

Панщинні роботи розподілялися із врахуванням наявності тяглової сили, а порядок виконання панщинних робіт кріпосними був неоднаковим, і все залежало від самого поміщика. У деяких маєтках панщинні роботи виконувалися усіма наявними тягловими силами, в інших поміщики щоденно викликали на роботу лише половину тяглових робітників і робітниць. Важко визначити конкретний розподіл роботи між самими працівниками, але всі вони перебували під контролем поміщика. У Київській губернії поміщики були зацікавлені у збільшенні кількості робочої худоби, оскільки зростав наявний обсяг робочої сили в маєтках. У деяких маєтках 17-літній вік вважався достатнім для виконання самостійної тяглової повинності, хоча і тут все залежало від поміщика. Не існувало також і певного обмеження віку для закінчення виконання тяглових робіт. Селяни працювали доти, доки дозволяли їм їх фізичні сили. Посилення панщинної експлуатації призводило до втеч селян. Свідченням цього є лист поміщика Київської губернії царю, в якому говорилося, що в 1809 р. з села Острова Васильківського повіту втекли селяни, а поміщик Мелешков записав їх за собою і тримав неправильно, «тому їх треба повернути на попереднє своє місце проживання» [5, 1809, спр. 2198, арк. 15].

Царський уряд напередодні війни 1812 р. неодноразово збільшував податки, які стягував з державних селян. Так, селяни Київської губернії з 1797 р. платили по 4 крб. 08 коп., у 1810 р. норми були підвищені до 6 крб., у 1812 р. – до 8 крб. Одночасно з оброком, підвищувався і подушний податок, який зріс більше як у три рази – із 1 крб. 02 коп. до 3 крб 30 коп. Наприклад, у 1803 р. про стягування ряду податків з селян Київської губернії свідчить відомість департаменту державного майна. Зокрема, в селян старостинських стягнуто по 3 крб. з особи; 29 622 чоловіки заплатили 88 866 крб.; з селян магістратських і рангових, які перебували у тимчасовому володінні у Київського коменданта, – по 3 крб., а 1 255 чоловік заплатили 3 705 крб.; з одних магістратських селян на користь міста стягували по 2 крб. з людини; з селян поміщицьких – по 3 крб. , а з 491 312 чоловік – 1 473 936 крб. [5, арк. 166, 167 зв, 169].

Велике значення для утримання армії, в тому числі і під час воєнних дій, мали продукти тваринництва. Маючи хорошу кормову базу, пасовища, поміщики Київської губернії часто скуповували на ярмарках велику рогату худобу, щоб відгодувати її, а потім з вигодою для себе продати. Поміщики Васильківського, Таращанського, Махновського повітів скуповували на випас рогату худобу не тільки у Київській, а і в Слобідсько-Українській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській губерніях.

У 1806 р. поміщики Васильківського повіту продали 1 225 волів, а поміщики Таращанського повіту – 14 785 голів великої рогатої худоби, в тому числі 1 950 волів. Із Сквирського і Махновського повітів у тому ж році відправлено на продаж 3 300 голів великої рогатої худоби. Велику кількість рогатої худоби із Київської губернії продавали у Волинську губернію і Царство Польське. За червень-липень 1809 р. через Київську губернію прогнали більше 6 тис. голів худоби, більше того, 2 500 голів було куплено безпосередньо у Київській губернії.

Худобу, яку гнали Київщиною, купували у Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Подільській губерніях. Разом з купленою у Київській губернії худобою, її відправляли в Петербург, Брянськ, Вільно, Ригу та інші пункти [5, спр. 2175, арк. 13, 14, 27, 28, 43].

Протягом травня-вересня 1809 р. тільки дорогами Липовецького повіту було прогнано 67 табунів худоби, в яких налічувалось 11 тис. голів [5, спр. 2175, арк. 66].

Згідно даних наглядча за прогоном худоби, у травні-жовтні 1810 р. по дорогах Київської губернії було прогнано 153 табунів, в яких налічувалося 24 тис. голів худоби [5, спр. 2175, арк. 44]. У 1812 р. з поміщицьких маєтків Липовецького повіту було продано до 7 тис. голів великої рогатої худоби [5, спр. 2175, арк. 2].

25 травня 1812 р. Олександром I Київському губернатору віддано наказ, згідно якого для потреб армії з усіх станів Київської губернії необхідно зібрати 7 000 волів, 5 000 штук із яких для харчування війська, а 2 000 – для «подъема воинских тяжестей» [5, 1812, спр. 2515, арк. 145]. Наприклад, Радомишльський повіт «повинен поставити для пересування тяжких військових вантажів з возами і провідниками, так і для продовольства воїнів 516 волів». У рапорті заступника маршала дворянства Радомишльського повіту Онуфрія Галицького, поданому на ім'я Київського губернатора графа Олександра Львовича Санти, від 17 червня 1812 р., говориться, що воли поміщиками вже поставляються безпосередньо п'ять днів і «представлено для віддачі більше 350 волів, а ще 100 волів не прийнято» [5, 1812, спр. 2515, арк. 56].

Васильківський повіт для «подъема воинских тяжестей» повинен поставити 166 волів, а для харчування – 430. Зокрема, володіння поміщика Браницького у першому випадку повинне поставити 126 волів, у другому – 277 волів [5, 1812, спр. 2515, арк. 74зв-75]. Із Сквирського повіту «...воли (всього 381 шт.) зібрані і поставлені, хороші і здорові, найкращі тілом; вони розподілені на три групи, що складаються із 127 волів» [5, 1812, спр. 2515, арк. 76].

Таким чином, дослідивши соціально-економічне становище Київщини напередодні війни 1812 р., можна зробити висновок, що це був економічно розвинутий регіон Російської імперії, жителі якого зробили значний внесок у перемогу Росії над наполеонівською Францією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абалихин Б. Отечественная война 1812 г. и украинское казачество / Б. Абалихин // Украинское казачество / Вып II. – К., 1993. – С. 24-29.
2. Водарский Я. В. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. / Я. В. Водарский. – М.: Наука, 1988. – 303 с.
3. Войнов Д. Киевская губерния / Д. Войнов, В. Загоскин. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1867. – 405 с.
4. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1954. – 452 с.
5. Державний архів Київської області, ф. 2, Канцелярія Київського губернатора, оп 3, 1803, спр. 1152, 58 арк.
6. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, ф. 1, спр. 1657.
7. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.) / Б.Н. Миронов. – Л.: Наука, 1985. – 301 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II отделения собственной Е.И. В. канцелярии, 1866. – Собр.2-е, отд.2. – Т. XXVI №20075. – 1000 с.
9. Рожкова М. К. Сельское хозяйство и положение крестьянства / М.К. Рожкова // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. – М.: Наука, 1959. – 341 с.
10. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 1281, Совет Министров внутренних дел, оп. 11, спр. 56, 1806. – 154 арк.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1, Канцелярія Київського генерал-губернатора, оп. 2, спр. 177. – 54 арк.

Черепанов А. Социально-экономическое развитие Киевщины накануне русско-французской войны 1812 г.

В статье рассматривается социально-экономическое развитие Киевской губернии накануне войны 1812 г., а также вклад региона в победу над Наполеоном.

Ключевые слова: Киевская губерния, сельское хозяйство, животноводство, налоги.

Cherepanov A. Socio-economic situation before Kyivshchyna Russian-French War of 1812.

The article deals with the socio-economic development of the province of Kiev on the eve of the 1812 war and the contribution of the region to the victory over Napoleon.

Keywords: Kiev province, agriculture, livestock, taxes.

Одержано 05.12.2012